

Andrej Saje

Spolne zlorabe v Cerkvi in vprašanje odškodninske odgovornosti

Povzetek: Katoliška Cerkev je v zadnjem času zaradi povečanja števila prijav spolnega nasilja s strani klerikov leta 2001 dodatno poostrila merila za presojanje tega tudi po kanonskem pravu kaznivega dejanja in natančneje opredelila kazenski postopek proti storilcem. Spolna zloraba je vsako neverbalno, verbalno ali fizično dejanje, s katerim se z namenom spolne potešitve ali izvajanja nasilja krši dostojanstvo in preokračitev meje druge osebe katere koli starosti ali spola. Zlorabe so znamenje krize, ki zadeva celotno družbo, vendar so posledice hujše, če jih stori klerik, ker gre za zlorabo moči in zaupanja. Storilec za dejanje odgovarja osebno, ordinarij pa je ob potrditvi suma kaznivega dejanja dolžan zaščititi žrtev in nemudoma sprožiti preiskavo in sodni pregon, sicer je sokriv. Razlog duhovnikove osebne odgovornosti je v avtonomnosti njegovega poslanstva, ki izhaja iz zakramenta svetega reda ter hierarhičnega odnosa med njim in ordinarijem. Do predstojnika je sicer v določenem podrejenem razmerju, vendar ta odnos ni primerljiv s pogodbenim ali katerim koli odvisnim odnosom. Klerik nima delovne pogodbe in opravlja svoje poslanstvo v skladu s kanonskim pravom pod škofovim vodstvom, vendar ne dela zanj ali na njegov račun.

Ključne besede: spolne zlorabe, spolno nasilje, pedofilija, Cerkev, župnik, škof, odškodninska odgovornost

Abstract: Sexual Abuse in the Church and the Issue of Liability for Compensation

Due to the increased number of reports of sexual violence by the clergy, in 2001 the Catholic Church additionally tightened the criteria for assessing this act, which is also a criminal offence according to canon law, and defined the criminal procedure against the perpetrators in more detail. Sexual abuse is any non-verbal, verbal or physical act that, with the intention of sexual gratification or inflicting violence, offends the dignity or violates the limits of another person of any age or gender. Abuse is a sign of crisis concerning the whole society, but its consequences are worse if it is carried out by a cleric because it is an abuse of power and trust. The perpetrator is personally liable for his act, his bishop, however, is obliged, after the suspicion of a criminal offence has been confirmed, to immediately start an investigation and criminal prosecution, otherwise he becomes implicated as well. The reason for the priest's personal liability lies in the autonomy of his mission, which issues from the sacrament of the Holy Orders and from the hierarchical relation between him and his bishop. Though he is in a certain dependent relation to his superior, this relationship cannot be compared to any contractual or similar dependent relation. The cleric does not have a contract of employment and carries out his mission in accordance with canon law under his bishop's leadership, but does not work for the bishop or for his account.

Key words: sexual abuse, sexual violence, paedophilia, Church, parish priest, bishop, liability for compensation.

Uvod

V svetu – zlasti v Združenih državah Amerike in na Irskem, pa tudi v Sloveniji – so po letu 2000 močno odmevali primeri duhovniškega spol-

nega nasilja do mladostnikov. Dosedanje predvsem ameriške raziskave in evidentirani primeri so pokazali, da se v Cerkvi spolne zlorabe pojavljajo v podobnem sorazmerju kot v drugih delih civilne družbe, in sicer v vseh svetovnih nazorskih skupinah (*Jenkins* 2001).¹ Nemca *Waiss* in *Galle* sta na osnovi študija in dolgoletnega terapevtskega dela s spolno zlorabljenimi osebami prišla do zaključka, da noben poklic ni izvzet iz spolnih zlorab, prav tako pa tudi nobeden posebej ne izstopa (2001, 16; 20). Storilci, ki so lahko moški in ženske vseh starosti, običajno niso bolniki, ampak ljudje, ki čustva in meje otrok podrejajo svojim potrebam po moči. Večina zlorab se zgodi v družinskem krogu oziroma med poznanimi osebami. Spolno nasilje je bilo prisotno v vseh zgodovinskih obdobjih, vendar so se prve strokovne in znanstvene razprave o zlorabah pojavile šele po letu 1984 (13).

Čeprav se večina zlorab zgodi v družinah, šolah in drugih vzgojno-varstvenih ustanovah, je v ospredju medijskega poročanja Cerkev. Oba zadnja papeža (*Janez Pavel II.* 2002, *Benedikt XVI.* 2006) sta poudarila, da so spolne zlorabe znamenje krize, ki zadeva ne samo Cerkev, ampak celotno družbo, vendar so posledice zlorab hujše, če jih stori klerik, saj s tem dejanjem zlorabi moč in zaupanje. Vzroki za spolne zlorabe so razrahljani medčloveški odnosi in kriza vrednot ter spolne morale, žrtve pa so predvsem otroci in njihove družine. Cerkev se zavzema za pravičnost in resnico s priznanjem dejanskega stanja, z jasno opredelitvijo kaznivih dejanj in s hitrim iskanjem ustreznih preventivnih in kurativnih rešitev za žrtve in storilce.²

¹ Po njegovi raziskavi je okrog 3 % ameriških klerikov nagnjenih k spolnim zlorabam, 0,3 % pa naj bi jih bilo pedofilov. Raziskave drugih avtorjev kažejo, da je 6 % ameriških duhovnikov spolno zlorabilo mladoletne in da je pedofilov 2 % klerikov (*Plante in Daniels* 2004, 383).

² »Gli abusi sui giovani sono un grave sintomo di una crisi che colpisce non solo la Chiesa, ma anche la società nel suo insieme. È una crisi della moralità sessuale dalle radici profonde, crisi persino dei rapporti umani, e le sue vittime principali sono la famiglia e i giovani. Affrontando il problema degli abusi con chiarezza e determinazione, la Chiesa aiuterà la società a comprendere e a far fronte alla crisi esistente al suo interno« (*Janez Pavel II.* 2002). »In the exercise of your pastoral ministry, you have had to respond in recent years to many heart-rending cases of sexual abuse of minors. These are all the more tragic when the abuser is a cleric. The wounds caused by such acts run deep, and it is an urgent task to rebuild confidence and trust where these have been damaged. In your continuing efforts to deal effectively with this problem, it is important to establish the truth of what happened in the past, to take whatever steps are necessary to prevent it from occurring again, to ensure that the principles of justice are fully respected and, above all, to bring healing to the victims and to all those affected by these egregious crimes« (*Benedikt XVI.* 2006).

Katoliška Cerkev, ki je v okviru kanonskoprnih pristojnosti spolne delikte sankcionirala že v preteklosti (kann. 2357, 2358 in 1359 *Zakonik cerkvenega prava* (ZCP)/1917), se je z dejstvom teže spolnih zlorab in njihovimi posledicami resnično soočila in ukrepala šele v zadnjih letih (*Ameriška škofovska konferenca* 2002; *Schmitz* 2003, 381–391; *Slatinek* 2005, 129–130). Da bi zaščitili žrtve in kaznovali storilce ter preprečili nadaljnje zlorabe, je *Sveti sedež* izdal dva nova dokumenta (*Janez Pavel II.* 2001; *Kongregacija za nauk vere* 2001), v katerih je natančneje opredeljen sodni postopek in teža kaznivega dejanja proti duhovniškim posebnim dolžnostim zoper šesto Božjo zapoved. Na podlagi omenjenih norm, ki bodo predstavljene v nadaljevanju, so nekatere škofovske konference izdale podrobnejše smernice (*Astigueta* 2004, 623–691), med njimi tudi *Slovenska škofovska konferenca* (SŠK), ki je 7. marca 2006 sprejela *Smernice za ravnanje v primeru spolnega zlorabljanja mladoletnih oseb s strani duhovnikov ali drugih pastoralnih delavcev*.

V pričujočem članku se bomo seznanili z naravo spolnega nasilja in težu kaznivega dejanja, kakor ga definira kanonsko pravo, v nadaljevanju pa bomo podrobneje opredelili razmerje med ordinarijem³ in klerikom, da bi razjasnili odškodninsko odgovornost.

Spolna zloraba je nasilje

Spolna zloraba je vsako neverbalno, verbalno ali fizično dejanje, s katerim se z namenom spolne potešitve ali izvajanja nasilja krši dostojanstvo in prekorači meje druge osebe katere koli starosti ali spola. Teža spolne zlorabe se meri glede na posledice storjenega dejanja. Kadar govorimo o spolnem nasilju, najprej pomislimo na posilstvo, ki dejansko predstavlja le manjši del tovrstnega nasilja. Večino zlorab predstavljajo drugi predhodni mehanizmi odvisnosti od odnosov in izkazovanja moči nad posebej izbranimi žrtvami (*Švicarska škofovska konferenca* 2007, 4–5). Da gre za nasilje, vidimo šele, ko usmerimo pogled v notranje doživljanje žrtve, s katero napadalec ravna tako, kot si žrtev ne želi. V takšnem stanju žrtev ne more razviti ali prepoznati, še manj pa uveljaviti svoje volje.⁴

³ Beseda ordinarij poleg krajevnega škofa med drugim pomeni tudi višjega redovnega predstojnika (kan. 134 ZCP).

⁴ Da je spolna zloraba nasilje, ki temelji na odvisnosti od odnosov, je poleg švicarske zapisala tudi Belgijska škofovska konferenca (2007, 2): »L'abus sexuel d'enfant est une forme de violence sexuelle qui a pour cadre une relation de dépendance. L'adulte se sert de son ascendant sur l'enfant pour le pousser à entreprendre ou à subir des activités sexuelles: paroles, gestes ou actes. Les enfants ainsi abusés peuvent accuser des séquelles au plan physique, relationnel, psychique et spirituel qui se manifesteront directement ou apparaîtront à plus longue échéance à l'âge adulte ou en vieillissant. La simple menace d'un tel abus constitue déjà un abus car l'angoisse engendrée par celle-ci chez l'enfant perturbe son équilibre de croissance. Précisons cette brève définition. L'abus sexuel a

Dolgoletne izkušnje psihoterapevtov (*Waiss* 23–34; *Rozman* 2006, 7–46) pričajo o tem, da gre pri vseh spolnih zlorabah za dolgoročno pripravo, ki se najprej začne v domišljiji storilca. Storilec načrtno izbere šibkega otroka, ki je z njim zapleten v neko razmerje odvisnosti.⁵ Z bodočo žrtvijo vzpostavi zaupen odnos, jo naveže nase ter jo osami in načrtno zmede. Najprej majhna, potem pa vedno večja spolna dejanja prikaže kot nekaj normalnega in otroka prepriča, da si teh dejanj želi in da so zanj dobra. Z žrtvijo preživlja veliko časa in ji nudi posebne ugodnosti. V določenem trenutku izvede test primernosti. Če žrtev zaradi šibkosti in nemoči ne postavi jasne meje, je pot za nadaljnjo zlorabo odprta. Strategija storilca je, da otroka spravi v položaj, v katerem ne bo več prepoznal samega sebe in ne bo več vedel, kaj je prav in kaj narobe. Storilec odgovornost za odnos in spolna dejanja pripiše otroku, s čimer ga ujame v zanko in mu naprti težke občutke krivde. Žrtev v podrejenem odnosu in zmedenosti ne more svobodno in zavestno odločati o svojih dejanjih, kar jo vodi do protislovnega položaja in kljub zmedenosti in gnusu, ki ga doživlja, še vedno samoiniciativno prihaja na srečanje s storilcem. Vzrok takšnega na prvi pogled nelogičnega ravnanja je v močno poškodovani osebnosti žrtve (*Waiss*, 62).

Spolna zloraba je v prvi vrsti zloraba zaupanja oz. čustvena zloraba, ki šele v naslednjem koraku (lahko) preide na fizično raven, kar je še posebej značilno za družinske člane ali za storilce iz kleriških vrst, ki med ljudmi uživajo veliko mero zaupanja. Dolgotrajna, lahko samo čustvena zloraba in odvisnost od odnosov povzroči nepopravljive posledice. Dlje kot zloraba traja, hujše posledice pusti na žrtvi, ki jo na duhovnem področju poškoduje do te mere, da ne more normalno živeti. Žrtev, ki storilcu ni enakovreden partner, temveč zgolj spolni objekt, prevevajo hudi občutki krivde in sramu, zato ima pogosto motnje hranjenja in težave z opravljanjem vsakodnevnih dolžnosti, spanjem in z odnosi nasploh. Navadno rešitev iz pasti krivde žrtev vidi v begu, ta pa je lahko samo notra-

toujours pour cadre une relation de dépendance. L'enfant dépend de l'adulte pour son développement physique, émotionnel intellectuel et mental. Ce dernier possède une supériorité en ce qui concerne la force physique, le développement émotionnel et intellectuel. Lors de l'abus sexuel, cette supériorité est utilisée pour persuader ou forcer l'enfant à entreprendre ou subir des activités sexuelles pour lesquelles il n'est pas encore mûr ou dont la signification précise lui échappe encore».

⁵ »Predvsem pri zlorabi izven družinskega kroga storilci praviloma izberejo otroke, ki nimajo velikega veselja ali niso zelo vešč pri navezovanju stikov, ki nimajo pretirane samozavesti in so po naravi ali zaradi zastraševanja zavrti, plahi, pasivni ali zadržani. Samozavestni in odrezavi otroci načeloma ne postanejo žrtve zlorabe. Ogroženi so otroci ločenih staršev, ker pogosto odgovornost za ločitev vzamejo nase, zato pa posledično postanejo negotovi, labilni in dojemljivi za vse in vsakogar, ki jim obljublja oporo in samozavest« (*Waiss*, 25).

nji – pred občutki lastne krivde – in ne pred storilcem. Beg iz telesa, lastnega položaja in doživljanja pogosto vodi v odtujitev od samega sebe in v osamljenost, ki pripelje lahko do tolikšne zmedenosti, da oseba ne more več pravilno presojudati lastnih občutkov in jim zaupati. Učinkovita rešitev iz labirinta nasilja in odvisnosti je mogoča le z dolgotrajnim terapevtskim zdravljenjem v podporni skupini.

Storilci spolnega nasilja so pogosto zasvojeni s spolnostjo. Zasvojenost je bolezen, za katero je značilno ponavljanje in stopnjevanje škodljivega vedenja. Značilnosti zasvojenosti so omamljanje, ponavljanje in povečevanje odmerka, skrajni vzponi in padci razpoloženja, nezmožnost prekiniti s patološkim vedenjem kljub zavedanju o škodljivosti svojega ravnanja in abstinenčna reakcija. Zasvojeni se zaveda škodljivega vedenja in želi prenehati, vendar ne more, ker bi sicer doživel abstinenčno krizo (Rozman 2006, 13; Versaldi 2002, 54–55).

Cerkvenopravna opredelitev spolne zlorabe kot kaznivega dejanja

Kleriki so s prejemom svetega reda postavljeni v službo Bogu in ljudem, zato so se v svojem življenju dolžni prizadevati za svetost (kan. 276 §1 ZCP, Ghirlanda 2002, 30–31; Rees 2003, 397). V skladu s posvečenjem in dano obljubo se morajo vztrajno truditi za popolnost na vseh ravneh življenja (kan. 276 §2 ZCP). Zaradi duhovnega poslanstva jim ljudje zapupajo, zato ima njihovo morebitno deviantno obnašanje hude duhovne in materialne posledice za Cerkev in širšo družbo.

Zakonik cerkvenega prava spolne zlorabe obravnava v sklopu kaznivih dejanj proti posebnim dolžnostim (kan. 1395, §2 ZCP;⁶ Jenkins 2005, 276). V skladu z omenjeno normo klerik stori kaznivo dejanje, kadar na kakršen koli način spolno zlorabi otroka, mlajšega od šestnajst let, ali kadar z nasiljem, grožnjo ali javno spolno zlorabi drugo osebo katerega koli spola ali starosti. V tem primeru je kazenski postopek obvezen, kazni pa so nedoločene in so odvisne od teže kaznivega dejanja (De Paolis 2000, 361). Kaznivo dejanje proti posebnim dolžnostim klerik stori tudi v primeru poizkusa sklenitve zakona, četudi samo civilnega (kan. 1394 ZCP), in v primeru vztrajanja v priležnosti (kan. 1395 §1 ZCP).

Glede na to, da je znatni del spolno zlorabljenih oseb starih med šestnajst in osemnajst let, je zakonodajalec leta 2001 merila poostril.⁷ Odslej

⁶ »Clericus qui aliter contra sextum Decalogi praeceptum deliquerit, si quidem delictum vi vel minis vel publice vel cum minore infra aetatem sedecim annorum patratum sit, iustis poenis puniatur, non exclusa, si casus ferat, dimissione e statu clericali« (kan. 1395 §2).

⁷ Motu proprio z dne 30. aprila 2001 z naslovom Svetost zakramentov (Janez Pavel II. 2001, 737–739) in pismo Kongregacije za nauk vere glede deliktov in težkih kaznivih dejanj proti zakramentom z dne 18. maja (2001, 785–788) izrecno določata, da je postopek

je kot kaznivo dejanje opredeljeno vsako ravnanje, kjer klerik na kakršen koli način greši proti šesti Božji zapovedi z osebo ženskega ali moškega spola, mlajšo od osemnajst let. Posamezen primer kaznivega dejanja je po novem pridržan na novo ustanovljenemu sodišču za spolne zlorabe v okviru *Kongregacije za nauk vere* v Rimu. Med zakonskimi novostmi je tudi daljši zastaralni rok za prijavo kaznivega dejanja, ki se izteče pri 28 letih starosti žrtve. Krajevni škof ali v primeru, da je storilec redovnik, njegov predstojnik, je po prijavi dolžan začeti preiskovalni postopek. Po potrditvi suma kaznivega dejanja mora ordinarij primer predati pristojnemu sodišču v Rimu, ki glede na okoliščine in težo kaznivega dejanja odloča o vsakem primeru posebej, ali se bo kazenski postopek nadaljeval na kongregaciji ali pa z dodatnimi navodili na cerkvenem sodišču krajevne Cerkve. Nova zakonodaja uvaja pravi sodni proces, ki na podlagi dokazov ugotavlja resnico na eni strani, na drugi pa zaščiti in pomaga žrtvi ter kaznuje storilca (Rees, 406–413).

Charles J. Scicluna (2004, 19-22) s sodišča na *Kongregaciji za nauk vere* interpretira nove norme, kakor jih pri obravnavi posameznega primera zlorab upošteva rimsko sodišče. *Motu proprio opredeli »delictum cum minore«* opredeli kot neposredno fizično zlorabo mladoletnih oseb, vključuje pa tudi verbalno ali neverbalno posredno spolno nasilje, to je namigovanje na spolna dejanja, kazanje pornografije, ekshibicionizem, zbiranje, razpečevanje in shranjevanje pornografskega materiala, npr. s svetovnega spleta. Najnovejša določila dejanja pedofilije, efebofilije in homoseksualnosti med klerikom in katero koli osebo, mlajšo od osemnajst let, uvrščajo med *»delicta graviora«*, to je težka kazniva dejanja, ki so pridržana omenjenemu sodišču.⁸

Cerkveno pravo vsakršno fizično, verbalno ali neverbalno spolno nasilje označuje za huda kazniva dejanja, ki so izrecno prepovedana in sankcionirana. Morebitnim storilcem naprej grozi kazen, v nekaterih primerih izobčenje (prim. kann. 977, 1378 ZCP), v najhujših pa trajna odslovitev iz kleriškega stanu. Tovrstna kazen s prepovedjo opravljanja duhovniške službe je za klerika najhujša možna sankcija. Škof je v primeru duhovni-

kaznivega dejanja zoper spolno nedotakljivost osebe, mlajše od 18 let, izključno v pristojnosti Svetega sedeža, pri čemer razlog ni prikrivanje kaznivega dejanja, ampak zagotavljanje večje temeljitosti in objektivnosti postopka.

⁸ »Il MP invece stigmatizza come delitto ogni violazione del sesto Comandamento con un minore di diciotto anni sia essa di sfondo pedofilo, efebofilo, omosessuale. Questa differenziazione ha comunque la sua importanza da punto di vista psicologico, pastorale ed anche direi giuridico. Aiuta senz'altro a captare la gravità del crimine e seguire sia al giudice che all'ordinario le vie da seguire per l'emendazione del reo, la riparazione dello scandalo e la restituzione della giustizia« (Scicluna 2003, 5). Razlaga je bila podana na simpoziju cerkvenih pravnikov na temo spolnega nasilja, dne 4. junija 2003, v Bresci v Italiji.

kovega škodljivega ravnanja ali vedenja, kamor spolno nasilje nedvomno sodi, dolžan preprečiti stik med žrtvijo in storilcem ter župnika nemudoma umakniti iz župnije (prim. kann. 1740, 1741 ZCP). Duhovnika kot vsakega drugega državljana vežejo civilni zakoni,⁹ zato v primeru kaznivega dejanja spolnih zlorab potekata dva med seboj neodvisna kazenska postopka – interni kanonskopravni, ki je predmet te razprave, in civilni državnopravni, ki velja za vse državljanke.

Teološko razmerje med škofom in duhovnikom

Teološko razmerje med škofom in duhovnikom je natančneje definirano v *drugi vatikanski koncil* (1962–1965). Odnos med škofom in duhovnikom temelji na zakramentu svetega reda in na deleženju istega zakramentalnega duhovništva. Ta odnos pravilno razumemo samo ob upoštevanju hierarhičnega odnosa, ki velja med njima in je bistven za duhovniško službo. Njuno razmerje ni sociološko-organizacijsko, ampak duhovno-nadnaravno, usidrano v sfero človekove vesti. V moči svetega reda je duhovnik posvečen za pastirja vernikov in je za to v opravljanju svojega poslanstva deležen Kristusove avtoritete (Papež 2002, 105). Koncil o odnosu med škofom in duhovnikom govori predvsem v *Dogmatični konstituciji o Cerkvi* (C), v *Konstituciji o svetem bogoslužju* (B), v *Odloku o pastirski službi škofov v Cerkvi* (Š) in v *Odloku o službi in življenju duhovnikov* (D). Na koncilskem nauku temelji tudi veljavni *Zakonik cerkvenega prava* (ZCP) iz leta 1983.

Koncil poudarja, da duhovniki sicer nimajo najvišje stopnje duhovništva in so v izvrševanju svoje oblasti odvisni od škofov, vendar pa so z njim povezani v duhovniškem dostojanstvu. V moči posvečenja in prejema zakramenta svetega reda so postavljeni za oznanjevanje evangelija, za obhajanje bogoslužja in za pastirje vernikov (*Papeški svet*, 2004, 33). Pri evharistiji predstavljajo Kristusa in oznanjajo evangelij. Izvršujejo Božjo službo in vernike vodijo k Očetu. Duhovniki so škofovi sodelavci, skupaj z njim pa sestavljajo en sam duhovniški zbor, ki ima različne naloge. V posameznih občestvih pod škofovim vodstvom posvečujejo Božje ljudstvo (C 28).

Duhovniki in škofje so deležni istega Kristusovega duhovništva in službe, zato so duhovniki škofovi pomočniki in svetovalci na eni ter prijatelji

⁹ Kazenski zakonik RS v čl. 180–187 govori o kaznivih dejanjih zoper spolno nedotakljivost. Za učitelja, vzgojitelja, skrbnika, posvojitelja, roditelja, duhovnika, zdravnika ali drugo osebo, ki z zlorabo svojega položaja spolno občuje ali stori kakšno drugo spolno dejanje z osebo, ki še ni stara petnajst let in mu je zaupana v učenje, vzgojo, varstvo in oskrbo, določa zaporno kazen od enega do desetih let (čl. 183 §3). Kdor zlorabi svoj položaj in tako pripravi osebo drugega ali istega spola, ki mu je podrejena ali od njega odvisna, k spolnemu občevanju, ali da stori kakšno drugo spolno dejanje, se kaznuje z zapornom do petih let (čl. 184 §1).

in bratje na drugi strani. Škofu obljubijo pokorščino, ki je prežeta z duhom sodelovanja (D 7). Razmerje med škofom in duhovniki je utemeljeno na vezeh nadnaravne ljubezni (Š 28). Kot škofovi sodelavci so župniki pravi lastni pastirji, ki skrbijo za duše na določenem delu škofije pod škofovo oblastjo. Na ta način pri opravljanju dušnopastirskega dela izvršujejo učiteljsko, posvečevalno in vodstveno službo (Š 30) avtonomno.¹⁰

Pravni odnos med škofom in župnikom

Župnik lahko postane samo tisti, ki je veljavno sprejel mašniško posvečenje ali sveti red (kan. 521 ZCP) in je z odlokom prejel cerkveno službo. Naravo župniške službe opredeljuje kan. 519 ZCP, ki pravi: »*Župnik je lastni pastir izročene mu župnije, ki ima pastoralno skrb za zaupano skupnost pod oblastjo krajevnega škofa, v čigar delež Kristusove službe je poklican, da bi v tej skupnosti opravljal naloge poučevanja, posvečevanja in vodstva ob sodelovanju drugih duhovnikov ali diakonov, katerim se po določi prava z delom pridružijo verni laiki.*«

Vsak katoliški duhovnik je s posvečenjem vključen (*inkardiniran*) v določeno škofijo, krajevni škof pa mu z odlokom določi službo. Običajno mu zaupa službo župnika na določeni župniji (kan. 523 ZCP). Župnik kot lastni pastir župnije vodi župnijo avtonomno z redno oblastjo (*potestas ordinaria*), ki je vezana na njegovo službo (*ipso iure*), to je po samem pravu (kan. 131, § 1 ZCP, *Papež* 2002, 39–40),¹¹ in ne kot podaljšana roka z nadomestno oblastjo (*potestas vicaria*), ki bi bila lahko osnova za uveljavljanje načela *respondeat superior*. V tem oziru (*Chiappetta* 1996, 658–659; *Renken* 2000, 690; *Pierantonio* 1997, 464.)¹² je njegova služba na nižji rav-

¹⁰ »Il presbitero diocesano, però, non è un mero esecutore passivo degli ordini ricevuti dal vescovo. Egli infatti gode di una legittima iniziativa e di una giusta autonomia« (Papeški svet, 34).

¹¹ Kan. 131 redno, poverjeno in nadomestno oblast opredeljuje takole: »Redna vodstvena oblast (*potestas ordinaria*) je tista, ki je po samem pravu povezana s kakšno službo, poverjena (*potestas delegata*) pa je tista, ki se podeli sami osebi, a ne v zvezi s službo. Redna vodstvena oblast je lahko lastna (*propria*) ali nadomestna (*vicaria*)«.

¹² *Chiappetta* pravi: »Il parroco è pastore proprio della parrocchia affidata alle sue responsabilità a sue cure. Sotto questo riguardo, la figura del parroco è equiparata a quella del vescovo. L'equazione esiste nello stesso Codice: Come il vescovo è il pastore proprio della diocesi, così il parroco proprio della parrocchia, il quale possiede tutte le facoltà necessarie per poter assolvere i suoi compiti« [...]. Il parroco non è un semplice delegato del vescovo diocesano. La sua potestà è ordinaria, e cioè annessa »*ipso iure*« all' ufficio.« Podobno trdi *Renken*: »The pastor is not simply the delegate of the diocesan bishop. Within his parish, he functions with ordinary power, given him in law by reason of the office he holds. His power is proper, exercised in his own name. He exercises pastoral care in the parish ex officio but under the authority of the diocesan bishop (c. 515 § 1).« *Pierantonio* poudarja župnikovo osebno odgovornost z ozirom na pastoralno skrb, ki jo ima do župnije: »Sottolinea la responsabilità personale del parroco riguardo alla cura

ni izenačena s službo krajevnega škofa. Kakor je škof z vsemi potrebnimi pooblastili lastni pastir škofije (kan. 370 ZCP), je župnik lastni pastir župnije, ker ima za to vsa pooblastila za izvrševanje zaupane službe (*Coccolpalmerio* 2000, 90–91). Krajevni škof je pastir vseh župnij v svoji škofiji, vendar svojega poslanstva ne more opravljati osebno, pač pa preko župnikov, ki so njegovi avtonomni sodelavci (kan. 369 ZCP, *Papeški svet*, 34).

Na področju župnije je župnik odgovoren za nemoten potek verskega življenja, za obhajanje evharistije, za poučevanje in podeljevanje zakramentov (kann. 528–530 ZCP). V pastirski službi je do Kristusa, do škofa in do skupnosti oz. občestva v neposrednem odnosu. Pod škofovim vodstvom zaupanim vernikom oznanja Kristusov nauk. Župnik ni škofov delegat, temveč njegov sodelavec, s katerim je deležen istega duhovništva. Dela pod njegovo oblastjo, z njim je v hierarhičnem odnosu in mu je neposredno odgovoren (kann. 515, 517, 519 ZCP). Kot župnik predstavlja Kristusa, Dobrega Pastirja. Ne oznanja škofa, ki mu je zaupal del Božjega ljudstva, temveč Jezusa, v čigar moči oznanja in ga ponavzočuje.

Vprašanje odškodninske odgovornosti v primeru spolnih zlorab

Ameriški primeri odškodninskih tožb zoper storilce in zoper škofije zastavljajo vprašanje, ali je za kazniva dejanja spolnih zlorab odškodninsko odgovoren zgolj storilec osebno ali morda tudi škofija ali redovna skupnost, ki ji klerik pripada. Nekdanji dekan Fakultete za kanonsko pravo na Gregorijanski univerzi v Rimu in njen sedanji rektor *Gianfranco Ghirlanda* poudarja, da je storilec spolnih zlorab za storjena kazniva dejanja osebno odgovoren (kan. 128 ZCP). Glede na naravo duhovniške službe, na inkardinacijo v škofijo in na obljubo pokorščine ordinariju je klerik ali redovnik do svojega predstojnika sicer v določenem podrejenem razmerju, vendar ta odnos ni primerljiv s pogodbenim ali katerim koli odvisnim odnosom, v katerem mora delavec natančno izpolnjevati predpisana dela. Bistvo podrejenosti je v tem, da klerik opravlja svoje poslanstvo v skladu s kanonskim pravom, splošnimi navodili škofa in pod njegovim vodstvom, vendar ne dela zanj ali na njegov račun. Duhovnik je pri opravljanju poslanstva in v zasebnem življenju avtonomen in polno odgovoren za svoja dejanja, zato ordinarij v nobenem primeru odškodninsko ne odgovarja za posledice njegovih kaznivih dejanj.¹³

pastorale e viene ulteriormente determinata alla luce del suo rapporto con il vescovo, rispetto al quale il parroco esercita il mistero di Cristo in grado subordinato. Egli comunque non va considerato come un vicario o delegato, in quanto attua il ministero parrocchiale in nome proprio, come titolare di un ufficio autonomo.»

¹³ »Tuttavia è da dire che il vescovo o il superiore non sono né moralmente né giuridicamente responsabili dell'atto criminoso commesso da un chierico. E vero che il chierico è in un rapporto al proprio vescovo o al proprio superiore in virtù sia della natura stessa del mi-

Omenjeno stališče je potrdil in natančneje pojasnil *Papeški svet za avtentično razlago zakonskih besedil*, ki poleg navedenega poudarja neprimerljivost zakramentalnega odnosa med škofom in duhovnikom s civilnim razmerjem delodajalec – delojemalec. Duhovniška služba je v sklopu hierarhičnega odnosa s škofom, ki temelji na teološko-ontološki povezanosti v zakramentalnem duhovništvu, opredeljena kot poslanstvo in služenje, za katero je glede na način izvajanja dela značilna avtonomija in s tem polna osebna odgovornost klerika za storjena dejanja.¹⁴

Duhovniška učiteljska in pastirska služba zahtevata pristen in razsoden odnos z verniki (kan. 277 ZCP), vendar intimni stiki ne sodijo na področje njegovega dela in so opredeljeni kot kaznivo dejanje in so že po sami naravi stvari oziroma po kanonskem pravu nezdružljivi z duhovniško službo (kan. 1395 §2 ZCP). Župniška služba ni primerljiva z drugimi poklici, npr. zdravniki ali varnostniki, katerih narava dela zahteva telesni stik, zato je vsako dejanje duhovnikovega spolnega stika s katero koli osebo zloraba položaja in prestopanje meje ter ni del njegovega predpisanega delokroga, kar pomeni, da ni storjeno pri delu ali v zvezi z delom. Deviantno obnašanje duhovnika na spolnem področju ni v vzročni zvezi z opravljanjem dela¹⁵ niti ni skrito pod škofovo avtoriteto. Župnik

nistero sia dell'incardinazione sia della promessa di obbedienza fatta al momento dell'ordinazione, o del voto di obbedienza al superiore, tuttavia è da tenere ben chiaro che questo rapporto non è in nessun modo assimilabile a quello che intercorre, per. es., tra un datore di lavoro e di un dipendente, per cui il primo è responsabile di fronte a terzi del comportamento del secondo negli incarichi di lavoro da lui ricevuti. Infatti il chierico non lavora per il vescovo o per il superiore, ma è al servizio di Dio e di tutta la comunità ecclesiale. Il chierico deve esercitare il ministero in subordinazione al vescovo e al superiore nel senso che il ministero come tale dev'essere svolto secondo le direttive generali del vescovo o del superiore e sotto la loro vigilanza. Tuttavia, al chierico, anche se in un modo differente se è diocesano o membro di un istituto religioso o una società di vita apostolica, nel decidere il modo di attuazione del ministero stesso e esplicitamente nella sfera della sua vita privata, rimane un'autonomia tale che lo fa unico responsabile dei suoi atti nell'uno e nell'altro ambito ed esclude nel modo più assoluto il concorso da parte del vescovo o del superiore in caso di uno dei delitti di cui al c. 1395 §2« (Ghirlanda, 45–46). Enakega mnenja je Ortiz (559–571).

¹⁴ »Tra Vescovo diocesano e i suoi presbiteri esiste una *communio sacramentalis* in virtù del sacerdozio ministeriale o gerarchico, che è partecipazione all'unico sacerdozio di Cristo. Di conseguenza, il rapporto intercorrente tra il Vescovo diocesano e i suoi presbiteri, sotto il profilo giuridico, è irriducibile sia al rapporto di subordinazione gerarchica di diritto pubblico nel sistema giuridico degli stati, sia dal rapporto di lavoro dipendente tra datore di lavoro e prestatore di opera [...]. Il presbitero diocesano, però, non è un mero esecutore passivo degli ordini ricevuti dal vescovo. Egli infatti gode di una giusta legittima iniziativa e di una giusta autonomia« (Papeški svet, 33, 34).

¹⁵ Špela Mežnar (2004, 58) za civilnopravno področje pogodbenega odnosa delodajalec – delojemalec pravi, da med škodnim dogodkom in delovnim področjem ni funkcionalne zveze. Delodajalec ne odgovarja za škodo, ki jo je delavec povzročil le ob priložnosti dela in ne v okviru funkcij, ki so mu bile zaupane.

nima pooblastil za kakršne koli intimne stike, zato je početje te vrste v sferi zasebnega in njegove osebne odgovornosti (Ortiz 2005, 568). Ordinarij je soodgovoren za duhovnikova kazniva dejanja le v primeru, da je bil moralno gotov glede dejstev spolnih zlorab klerika, vendar v skladu z resnico, pravičnostjo in zakonodajo pravočasno in pravilno ni ukrepal (kan. 1740, 1741 ZCP).

V Sloveniji noben klerik s škofijo ali redovno skupnostjo nima sklenjene pogodbe o delovnem ali kakšnem drugem razmerju. Status duhovnika v tem smislu ni enak statusu delodajalec – delavec, kakor sicer velja za civilnopravno razmerje. S katoliško Cerkvijo oz. s škofijo je duhovnik v odnosu, ki nima elementov odvisnega razmerja, ker je lastni pastir svoje župnije (kan. 519 ZCP; *Zakon o verski svobodi*, čl. 27 §2.). Posledično duhovnik v Cerkvi na Slovenskem za svoje delo od škofa ali škofije ne prejema plače in dela na svoj račun. Izvrševanje duhovniškega poslanstva je v interesu zaupanih vernikov, ki ga vzdržujejo z mašnimi nameni in prostovoljnimi darovi.

Kakor škof tako tudi duhovnik z opravljanjem zaupanega poslanstva dela za rast Božjega kraljestva na zemlji, kar je razumljivo zgolj v luči vere in v zadostnem poznavanju teološko-nadnaravne strukture Cerkve. Naravo Cerkve spoštuje tudi mednarodni *Sporazum med Republiko Slovenijo in Svetim sedežem o pravnih vprašanjih* iz leta 2004. V preambuli je zapisano, da *Sporazum* upošteva dokumente *drugega vatikanskega koncila* in kanonskopravne norme. Posledično mora Republika Slovenija, posebej sodstvo, upoštevati in spoštovati naravo Cerkve, kakor jo na osnovi zadnjega koncila opredeljuje sama. V primeru vprašanja odškodninske odgovornosti to pomeni, da civilni pravosodni organi upoštevajo hierarhični odnos med škofom in klerikom, avtonomijo slednjega in njegovo polno osebno škodno odgovornost za storjena dejanja spolnih zlorab, kot je to določeno v kanonskem pravu kot avtonomnem pravnem viru. V skladu z ločitvijo države in verskih skupnosti (*Ustava RS*, čl. 7) in avtonomije obeh pravnih subjektov na lastnem področju (*Sporazum* čl. 1) država izrazito verskih zadev ne more presojudati. Državni pravosodni organi lahko za svoje potrebe ovrednotijo le civilnopravne elemente odnosa, kolikor obstajajo, 147. člen *Obligacijskega zakonika*, ki govori o razmerju delodajalec – delojemalec glede škodne odgovornosti pa lahko razlagajo le z upoštevanjem kanonskopравnih določil, kakor jih razume Cerkev, in njene duhovne narave ter njenega nadnaravnega poslanstva.¹⁶

¹⁶ Ortiz v članku o civilni odgovornosti škofije za dejanja klerikov na primeru obsojenih španskih duhovnikov v konkretnih razsodbah pokaže, da civilna sodišča v Španiji ločujejo med odgovornostjo Cerkve in duhovnikovo osebno odgovornostjo. Plačilo primerne odškodnine nalagajo storilcu (591–595).

Sklepna misel in pogled v prihodnost

Kleriki so v skladu z dano obljubo pri posvečenju in zaupanim poslanstvom poklicani k zglednemu življenju. Kot pastirji Božjega ljudstva pri vernikih uživajo ugled in zaupanje, zato je spolno nasilje v popolnem neskladju z naravo njihove službe, zloraba položaja in posledično hudo kaznivo dejanje in zlo, ki prizadene žrtev, storilca in celotno občestvo. Spolna zloraba žrtev trajno poškoduje, storilcu vzame dobro ime in verodostojnost, pri vernikih in širši skupnosti pa pomeni izgubo zaupanja in pohujšanje.

Katoliška Cerkev je zaradi temeljitejšega reševanja spolnih zlorab leta 2001 uvedla pravi sodni postopek, ki zagotavlja zanesljivo in učinkovito reševanje kaznivih dejanj. Cerkev je žrtvi dolžna nuditi zaščito in podporo pri terapevtskem zdravljenju, storilca pa mora kaznovati, mu pomagati k ozdravitvi ter mu po prestani kazni pod določenimi pogoji ponuditi možnost za ponovno integracijo v skupnost.

Čeprav je klerik v hierarhičnem odnosu s škofom, je v celoti avtonomen. Ordinarij je dolžan nadzirati delo duhovnikov (kan. 1389 ZCP), vendar to ne pomeni, da lahko kontrolira njegovo osebno življenje. Škof mora v primeru suma kaznivega dejanja začeti preiskovalni postopek in duhovnika v okviru pristojnosti glede na težo dejanja kaznovati. Odgovornost za škodo zaradi storjenega kaznivega dejanja nosi storilec osebno (kan. 128 ZCP), tisti pa, ki mu je bila škoda povzročena, ima pravico v kazenskem postopku na cerkvenem sodišču sprožiti postopek za povrnitev škode (kan. 1729 ZCP).

Kdor je obdolžen kaznivega ravnanja, velja za nedolžnega, dokler njegova krivda ni ugotovljena s pravnomočno sodbo (27. čl. Ustave RS). Vsakdo ima pravico do dobrega imena in do zasebnosti (kan. 220). Dokler krivda ni dokazana, se je škof dolžan zavzeti za pravice duhovnikov (kan. 384 ZCP) in krivega ovaditelja kaznovati (kan. 1390 ZCP). Samo ugotovitev resnice daje možnost pravične sodbe in poprave moralne ter materialne škode posamezniku in skupnosti.

V času formacije duhovniških kandidatov Cerkev preverja npravstveno primernost za prejem svetega reda (kann. 1029, 1030, 1051 ZCP). Posvečenje lahko prejmejo le tisti, ki so poleg vseh potrebnih vrlin npravno neporečni in se odlikujejo po zahtevanih krepostih. Vzgojitelji morajo kandidatom pomagati pri zorenju in integraciji spolnosti in po potrebi zagotoviti drugo strokovno pomoč. V primeru neurejenih spolnih nagnjenj kandidat ne more prejeti duhovniškega posvečenja.

Cerkev se zaveda, da reševanje spolnega nasilja presega meje njenih pristojnosti, zato sodeluje z izkušenimi strokovnjaki, ki se poklicno ukvarjajo s terapijo zlorabljenih oseb in odvisnikov od spolnosti. Izkušnje ka-

žejo, da zdravljenje žrtev spolnih zlorab najuspešnejše poteka v podpor- ni terapevtski skupini ter da lahko s pomočjo ustrezne terapije ozdravijo tudi storilci spolnih zlorab, in to pod pogojem, da priznajo lastne slabosti in sprejmejo strokovno pomoč.

V Cerkvi na Slovenskem bo po zgledu drugih škofovskih konferenc potrebno postaviti centre za pomoč zlorabljenim osebam in v okviru škof- ij strokovno usposobiti osebe za delo z žrtvami. Poleg tega se kaže nuj- na potreba po temeljitejšem informiranju javnosti preko svetovnega sple- ta in drugih medijev glede narave spolnega nasilja in podatkov, kam se žrtve lahko obrnejo po pomoč.

Literatura:

- Ameriška škofovska konferenca. Essential Norms for Diocesan/Eparchial Policies Dealing with Allegations of Sexual Abuse of Minors by Priests or Deacons. 8. decembra 2002. <http://www.usccb.org/ocyp/norms.shtml> (pridobljeno 4. novembra 2007).
- Astigueta, G. Damian. 2004. La persona e i suoi diritti nelle norme sugli abusi sessuali. *Pe- riodica* 93:623–691.
- Belgijska škofovska konferenca. Abus sexuel a l'égard des enfants. Directives à l'intention des responsables pastoraux (prêtres-diacres-laïcs). 20. september 2005. <http://www.catho. be/files/docs/doc/Abus%20sexuel%20d'enfants%20septembre%202005.doc> (pridobljeno 15. oktobra 2007).
- Benedikt XVI. Adres to the bishops of ireland on their *ad limina* visit, 28. oktober 2006. http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2006/october/documents/hf_ben-xvi_spe_20061028_ad-limina-ireland_en.html (pridobljeno 12. oktobra 2007).
- Chiappetta, Luigi. 1996. *Il Codice di diritto Canonico, Commento giuridico pastorale I*, Roma: Edizione Devoniense
- Coccopalmerio, Francesco. 2000. *La Parrocchia. Tra Concilio Vaticano II e Codice di Dirit- to Canonico*. Milano: San Paolo.
- De Paolis, Velasio, in Davide Cito. 2000. *Le sanzioni nella Chiesa. Commento al Codice di Diritto Canonico. Libro VI*. Roma: Urbaniana University press.
- Ghirlanda, Gianfranco. 2002. Doveri e diritti implicati nei casi di abusi sessuali perpetrati da chierici. *Periodica* 91:29–48.
- Janez, Pavel II. 2001. Apostolsko pismo, *motu proprio*. Sacramentorum sanctitatis tutela, *AAS* 93:737–739.
- Janez, Pavel II. Adres to the cardinals of the United states, 23. april 2002. http://www.va- tican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/2002/april/documents/hf_jp-ii_spe_20020423_ usa-cardinals_it.html (pridobljeno 12. oktobra 2007).
- Jenkins, E. Ronny. 2005. On the suitability of establishing clerical sexual abuse of minors (can. 1395 §2) as an irregularity *ex delicto* to the reception and exercise of orders. *Peri- odica* 94:275–340.
- Jenkins, Philip. 2001. *Pedophiles and priests: Anatomy of a contemporary crisis*. New York: Oxford.
- Kazenski zakonik. 27. avgust 2004. <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200495&ste vilka=4208> (pridobljeno 15. oktobra 2007).
- Koncilski odloki, konstitucije, odloki, izjave, poslanice 2. vatikanskega vesoljnega cerkvene- ga zbora (1962–1965)*. 1980. Ljubljana: Družina.
- Kongregacija za nauk vere. 2001. Epistula a Congregatione pro Doctrina Fidei missa ad totius Catholicae Ecclesiae Episcopos aliosque Ordinarios et Hierarchas interesse habentes: de delictis gravioribus eidem Congregationi pro Doctrina Fidei reservatis, *AAS* 93:785–788.

- Mežnar, Špela. 2004. Odgovornost delodajalcev v obligacijskem pravu. *Pravnik* 59:53–62.
- Obligacijski zakonik. 25. oktober 2001. <http://www.uradni-list.si/1/ulonline.jsp?urlid=200183&dhid=4530> (pridobljeno 4. novembra 2007).
- Ortiz, Javier Ferrer. 2005. La responsabilidad civil de la Diócesis por los actos de sus clérigos. *Ius Canonicum*. XLV 90: 557–608.
- Papež, Viktor. 2002. *Služba župnika božjemu ljudstvu*, Ljubljana: Brat Frančišek.
- Papeški svet za avtentično razlago zakonskih besedil. 2004. Elementi per configurare l'ambito di responsabilità canonica del Vescovo diocesano nei riguardi dei presbiteri incardinati nella propria diocesi e che esercitano nella medesima il loro ministero. *Communiones* 36:33–38.
- Pavanello, Pierantonio. »Struttura interna delle Chiese particolari«, v: *Codice di diritto canonico commentato*, 417–504. Milano: Ancora, 1997.
- Rees, Wilhelm. 2003. Sexueller Missbrauch von Minderjährigen durch Kleriker, Anmerkungen aus kirchenrechtlicher Sicht. *Archiv für Katholisches Kirchenrecht*. 172:392–426.
- Renken, A. John. »Parishes, pastors and parochial vicars«, v: *New commentary on the Code of Canon Law*, 673–717. New York: Paulist Press, 2000.
- Rozman, Sanja. 1998. *Peklenska gugalnica*. Ljubljana: Vale Novak.
- Rozman, Sanja. 2006. »O zasvojenosti? Samo reci ne, in konec«, V: Patric, J. Carnes. *Ne recite temu ljubezen. Pot iz seksualne zasvojenosti*. 7–46. Ljubljana: Viva, 2006.
- Schmitz, Heribert. 2003 Sexueller Missbrauch durch Kleriker nach kanonischem Strafrecht. *Archiv für Katholisches kirchenrecht*. 172:380–391.
- Scicluna, J. Charles. 2003. Procedura e Prassi presso la Congregazione per la Dottrina della Fede riguardo ai *delicta graviora*, Brescia: tipkopis, SŠK, 113/07, 1–5.
- Scicluna, J. Charles. »Sexual abuse of children and young people by catholic priests and religious: Description of the problem from Church perspective«, V: R. Karl Hanson, Friedemann Pfäfflin in Manfred Lütz, ur., *Sexual abuse in the Catholic Church scientific and legal perspectives. Proceeding of the conference »abuse of children and young people by catholic priests and religious«*, Vatican City, April 2-5, 2003, 13–22. Vatikan: Libreria Editrice Vaticana, 2004.
- Slatinek, Stanislav. 2005. Pedofilija. *Pastoralni pogovori*. 34:129–130.
- Slovenska škofovska konferenca. 2006. Smernice za ravnanje v primeru spolnega zlorabljanja mladoletnih oseb s strani duhovnikov ali drugih pastoralnih delavcev. Sporočila Slovenskih škofij. 24:64–67.
- Sporazum med Republiko Slovenijo in Svetim sedežem o pravnih vprašanjih, 12. 2. 2004 *Uradni list Republike Slovenije – Mednarodne pogodbe*. Nr. 4:3010–3012.
- Švicarska škofovska konferenca.
- Sexuelle Übergriffe in der Seelsorge. Richtlinien für die Diözesen. 5. december 2002. http://www.kath.ch/sbk-ces-cvs/pdf/Doc_abus_sexuels_d.pdf (pridobljeno 15. oktobra 2007).
- Thomas, G. Plante, in Courteny Daniels. 2004. The sexual Abuse Crisis in the Roman Catholic Church: What Psychologists and Counselors Should Know. *Pastoral Psychology* 52:381–393.
- Versladi, Giuseppe. 2002. Aspetti psicologici degli abusi sessuali perpetrati da chierici. *Periodica* 91:49–61.
- Waiss, Mathias, in Ingrid Galle. 2001. *V labirintu spolnih zlorab. Delo z žrtvami, storilci in starsi*. Ljubljana: Forma 7.
- Zakon o verski svobodi. 16. 2. 2007. <http://www.uradni-list.si/1/ulonline.jsp?urlid=200714&dhid=87534> (pridobljeno 04. novembra 2007).